

er da vist at devaluere ordenes betydning, ligesom det jo nok er en tilsnigelse at hævde, at demonstranterne på Nørrebro den 18. maj 1992 var »ubevæbnede« (s. 484).

Det er en bog med engagement. Ofte flettes Mørchs private historie ind i fremstillingen – både i tekst og billeder – og det fungerer godt. I det hele taget skriver Mørch godt, om end til tider lidt manieret, sommansir. Billedsiden er fremragende (Knud Ryg Olsen står som så ofte før for billedredaktionen), men man må beklage, at billedteksterne ikke bruges til at udvide teksten, men som regel blot er en gentagelse af den.

Der er mange overraskende og øjenåbnende pointer, ikke mindst når Søren Mørch tager på sig at sprænge traditionelle forestillinger af mytekarakter – ud over hvad jeg har nævnt, kunne der fx nævnes hans gentagne understregning af, at al rationel dansk udenrigspolitik siden 1864 har måttet indse, at Danmarks selvstændighed til syvende og sidst var afhængig af et godt forhold til

Tyskland (bl.a. s. 172), eller hans påpegning af, at hæren har haft større indflydelse på unge mænd end højskolen (s. 187), eller den centrale 24. Fortællings skildring af afviklingen af det traditionelle landbrug som landets hovederhverv, og hvad det har betydet fx for det danske landskab.

Det er en bog, der både ægger til eftertanke og til modsigelse. I skrivende stund, hvor nationalstaten (og det gælder ikke kun »etniske« danskere) fejrer sin monark som et samlingspunkt gennem 25 år, kunne man måske fristes til at mene, at Mørch har erklæret nationalstaten for død og borte en kende for tidligt. Andre vil nok hævde, at denne samling omkring et så anakronistisk symbol i et moderne samfund netop bekræfter hans tese. Under alle omstændigheder finder jeg det forfriskende, at en historiker med nutidsengagement bruger sin faglighed til at søge at provokere eller påvirke sine læsere. Den slags symbolanalytikere er der ikke for mange af.

Danmark besat og befriet

Af Henrik Skov Kristensen

(Besættelsen & Befrielsen) 50 år efter.
Den Jyske Historiker nr. 71, 1995.
128 s.

Arbejderbevægelsen og besættelsen.
Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1994. 328 s.

Besættelsen i perspektiv. Redigeret af Knud J.V. Jespersen og Thomas Pedersen. (Odense Universitetsforlag, 1995). 116 s.

50-året for Danmarks befrielse blev

markeret på mangfoldig vis, og også den universitære verden bidrog med temanumre og symposier. Med lidt god vilje kan disse tre publikationer betragtes som udspillene fra universiteterne i henholdsvis Århus, København/Roskilde og Odense.

Den Jyske Historikers »(Besættelsen & Befrielsen) 50 år efter« (skal parantesen mon forstås som et udsagn?) indleder med en artikel af Henning Poulsen om

»dansk modstand og tysk politik«. Over blot 11 sider formår Henning Poulsen at sammenfatte det ejendommelige sam- og modspil mellem de tre hovedkræfter i det besatte Danmark: besættelsesmagten, den danske stat og modstandsbevægelsen. Forfatteren kommer rundt om alle centrale spørgsmål i dansk besættelseshistorie med behørigt udblik til paralleller og med den unikke danske situation in mente især forskelligheder i andre tysk-besatte lande. Den velskrevne fremstilling er nærmest underspillet stilfærdig og præget af distancens nøgterne analyse.

Henning Poulsen peger på det helt centrale forhold, som afrundede alle spørgsmål i det besatte Danmark – ja, selv for den danske statsborger i en fjern KZ-lejr greb dette forhold ind: 9. april-ordningen og den deraf følgende danske samarbejds- og forhandlingspolitik over for den tyske besættelsesmagt. At denne særegne konstruktion tilsyneladende brød sammen den 29. august 1943, betød ikke et egentligt brud. For det første betragtede Berlin stadig Danmark som et specielt tilfælde, og for det andet havde de tre første besættelsesårs relative harmoni skabt en forhandlings-tradition mellem repræsentanter for den tyske besættelsesmagt og de danske myndigheder. Det tyske handlingsmønster i de tre første år rummede en betydelig inerti, hvilket bl.a. ses gennem den moderate implementering af represalier i besættelsens sidste to år.

Kun i ét detailspørgsmål synes fremstillingen at kunne præciseres en anelse. Henning Poulsen anfører om modstandsbevægelsens industrisabotage, at vi ikke ved, om den kan have haft en indre effekt svarende til den politiske, nemlig at afskrække danske virksomheder fra at producere for værnemagten. Lidt ved vi faktisk om det: Efter det britiske luftangreb på B&W Diesel i januar 1943 og en række efterfølgende sabota-

ger henvendte i hvert fald et par store københavnske virksomheder sig til Industrirådet og bad sig fritaget for leverancer til værnemagten – netop under henvisning til truslen om luftangreb og sabotage.

Den særegne politiske konstruktion mellem besættelsesmagten og den danske stat er i de seneste 20 års forskning stadig hyppigere blevet karakteriseret som »kollaboration«. Begrebet er blevet introduceret i den danske forskning som en international forskningsramme for de tusindvis af pagter med Djævelen, der blev indgået på alle niveauer ud over det tyskbesatte Europa. De danske advokater for kollaborationsbegrebet vil hævde, at deres anvendelse af begrebet er ganske neutral og ikke skal tillægges nogen valør. Ikke desto mindre forekommer det anmelderen, at begrebet ofte indicerer en moralsk optik.

Under alle omstændigheder har begrebet i vort sprogområde nogle stærkt negative konnotationer i retning af unational, amoralsk og utilbørligt grisk adfærd. Henning Poulsen anvender ikke kollaborationsbegrebet i sin artikel, måske fordi han i erkendelse af begrebets værdiladning ikke finder det dækkende for den danske stats ageren over de fem år. (Minister Oluf Pedersen udgav i øvrigt umiddelbart efter besættelsen en bog om netop dette emne med titlen »Den politiske modstand under besættelsen«. Og det lyder jo straks helt anderledes end kollaboration!)

Der er imidlertid punkter og episoder over de fem år, hvor selv husmandsdefinitionen af begrebet kollaboration synes dækkende for den danske ageren. En af disse, nemlig Østrumudvalget, behandler Joachim Lund i artiklen »Lebensraum og kollaboration«. På baggrund af hidtil ubenyttede akter fra Auswärtiges Amt, Østrumudvalgets arkiv og Gunnar Larsens dagbog samt naturligvis den Parlamentariske Kommission giver ar-

tikken en skildring af udvalgets genesis og virke fra sommeren 1941 til dens formelle opløsning kort efter den 29. august 1943. Østrumudvalget var et dansk initiativ, derimod skete forhandlingerne om dansk udvandring til »østrummet«, som Joachim Lund også giver en skildring af, på tysk initiativ. Baggrunden for begge initiativer var naturligvis det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941. Og når begge initiativer af den danske regering blev betragtet som salonfähige, skyldes det uden tvivl, som forfatteren påpeger, at »den antikommunistiske konsensus i det danske establishment spillede en betragtelig rolle. Vinterkrigen mod Finland havde, sammen med den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt i 1939 og annektionen af de baltiske stater i 1940, definitivt vendt stemningen imod USSR«.

Ud over den ideologiske baggrund var der en mere prosaisk, nemlig mammon. Forfatteren peger på, at de toneangivende i Østrumudvalget, bl.a. trafikminister Gunnar Larsen fra F.L. Smidth, havde haft store erhvervsinteresser i zardømmets Rusland.

Hverken Østrumudvalget eller den danske udvandring fik nogen reel betydning. Hvad angik Østrumudvalget, kan forfatteren dog påvise, at det udelukkende skyldtes interne tyske kompetencestridigheder mellem Auswärtiges Amt og det nye Ostministerium. På dansk side havde regeringen i starten været trætte af den danske trafikministers private udenrigspolitik gennem forløberen til Østrumudvalget, det såkaldte »Arbejdsudvalg«, men i sommeren 1942 støttede udenrigsminister Scavenius tanken om at lægge Arbejdsudvalget ind under Udenrigsministeriet. Og statsminister Buhl skar igennem. Udenrigsministeriets Østrumudvalg var en realitet. Ministeriet mistede dog hurtigt interessen, da man fornemmede de tyske kompetencestridigheder, og i fe-

bruar 1943 opgav Østrumudvalget reelt arbejdet. – På det tidspunkt havde kun ca. 75 danske udvandrere søgt lykken i øst.

Ligesom Joachim Lunds bidrag er Thomas Pedersens »Kapitulationen og afviklingen af den tyske besættelse af Danmark« et solidt og afbalanceret arbejde. Artiklen tager en problemstilling og en periode op, som ikke hidtil har påkaldt sig den store interesse, nemlig den tyske kapitulation og afviklingen af den tyske tilstedeværelse i Danmark fra den 4. maj 1945 til 1949. Som Thomas Pedersen anfører, fremstår denne periode som en gråzone mellem besættelsen og den kolde krig, hvor den 5. maj er blevet den magiske grænse. Den tyske kapitulation betød imidlertid ikke, at Danmark var frit. Værnemagten opholdt sig fremdeles i landet, og efter aftale med briterne, som ikke var interesseret i at stationere et større antal tropper i Danmark, forblev Værnemagten i Danmark under våben og tysk kommando. Briterne nøjedes med at udstikke nogle generelle retningslinier, og den danske modstandsbevægelse og de danske myndigheder blev ikke levnet megen indflydelse. I hvert fald ikke, hvad angik den mest presserende opgave efter den 5. maj, nemlig den tyske militære rømning af Danmark. Nervecentret for denne omfattende militære operation var det tyske militære hovedkvarter i Silkeborg, og som Thomas Petersen lidt syrligt bemærker, så havde Værnemagten nu *efter* den 5. maj endelig vundet den interne tyske magtkamp i Danmark. SS blev den 6. maj underlagt Wehrmachtsbefehlshaber Dänemark, og den tyske udenrigstjeneste med Best i spidsen var uden større indflydelse.

Selv om den tyske rømning i al væsentlighed var afsluttet den 6. juni 1945 og den tyske stab opløst, forblev nogle tusinde tyske soldater i Danmark. De skulle sørge for diverse oprydningsar-

bejder, bl.a. minerydning, og først i januar 1949 forlod den sidste tyske soldat landet sammen med de sidste civile tyske flygtninge. Thomas Pedersen udreder hovedtrækkene i disse soldaters kommandoforhold, en udredning, som er betegnende for artiklens hele anliggende, nemlig en beskrivelse af de komplekse tysk-dansk-britiske relationer i forhold til kapitulationen og afviklingen af den tyske tilstedeværelse i Danmark. Man må se frem til forfatterens ph.d.-afhandling om emnet.

Den danske modstandsbevægelses reelle afmagt over for den tyske hær, især i det farlige interregnum mellem den 4. og den 8. maj, hvor tyskerne beholdt sig til kapitulationsbestemmelserne og under ingen omstændigheder lod sig afvæbne af modstandsbevægelsen, hører ikke til arvesølvet. Det gør ej heller de begivenheder i befrielsessommeren, som John T. Lauridsen behandler i sin artikel »Opgør og udrensning. De danske nazister efter befrielsen i 1945«. Med den trykte presse som hovedkilde viser Lauridsen den barske og hadefulde behandling, der blev de danske nazister til del, og hvordan der i den opvaskede stemning blev malet med den brede pensel. Det turde der være en bred erkendelse af blandt forstandige mennesker, derfor forekommer den retfærdige harme, som løber af forfatterens pen, en anelse overdreven. Opgøret med nazisterne anklages med rette for at have været unuanceret, men når forfatteren nærmest slår den danske stats »samarbejdspolitik« og DNSAP's politik i hartkorn, anskuer han i alt for høj grad tingene fra sin nutidige udkigspost og kolporterer samtidig, uforvarende, en af nazisternes yndlingsapologier. Uanset hvad en eftertid måtte mene om forhandlingspolitikken, eller om man vil samarbejdspolitikken, uldne karakter, så opfattede *samtiden* denne politik og DNSAP som direkte modpoler. Her gik

ganske enkelt en hovedskillelinie mellem national og unational, og lige fra den 9. april 1940 stod det klart for enhver, at en indmeldelse i DNSAP var ensbetydende med en udmeldelse af det nationale fællesskab. Dette grundvilkår kan naturligvis ikke *legitimere* den hårde fremfærd mod de danske nazister efter befrielsen, men det kan medvirke til at *forklare* den.

Medlemsskab af DNSAP i sig selv blev ikke gjort strafbart i straffelovstilægget. Men som Lauridsen viser, så blev mange fremtrædende partimedlemmer, bl.a. kulturpersonligheder som Harald Bergstedt, idømt fængselsstraffe alene for at have propageret for den nazistiske ideologi. Mange nazister, som ikke havde begået noget strafbart, blev alligevel socialt og erhvervsmæssigt udgrænset, bl.a. gennem tjenestemandsdømstole og faglige og politiske foreningers selvbestaltede undersøgelseskommissioner og standretter. Ofte foregik det ved udhængning i de pågældende organisationers fagblade.

Lauridsen følger kun i detaljen nyt til Ditlev Tamms disputats om retsopgøret. Også her sættes der spørgsmålstejn ved grundliggende dele af opgøret – om end på en mere stilfærdig måde.

Med Per Vingaard Klüvers artikel »Jagten på U534 og myten om det fjerde Rige« bevæger vi os *helt* uden for det politiske laboratorium, som forskningen i vid udstrækning har anskuet det besatte Danmark som. Rammen for artiklen er den militære krig, og hvordan denne ved en specifik lejlighed blev ført ind over dansk territorium. (Det skete i øvrigt ganske jævnlige – uden at det har givet anledning til alvorlige rystelser i regensglassene.)

I 1993 fulgte en interesseret verden med i den spektakulære hævning af den tyske u-båd U534. Fartøjet var blevet sænket nordøst for Anholt ved et britisk luftangreb den 5. maj 1945. Per Vin-

gaard Klüver, der var tilknyttet hævningsprojektet som historiker, giver en kompetent og detaljeret redegørelse for såvel den strategiske baggrund for den og lignende tildragelser som de mere konkrete omstændigheder ved angrebet. Alene disse forhold burde have tilsagt initiativtageren til hævningen, at det var mere end usandsynligt, at U534 rummede en hemmelig guldskat, flygtende nazi-koryfæer og tophemmelige dokumenter. Men myter har det jo med at være sejllivede, hvilket til fulde demonstreres gennem Klüvers optrævelse af mytens genesis og vedligeholdelse. Det tredje hovedstykke i artiklen er naturligvis selve hævningen og de tanker, man har om den hævdede ubåds fremtidige anvendelse. Skulle den ende som museum, har Klüver i hvert fald med sin research lagt et godt fundament for at formidle en elementært spændende historie.

Det er ganske tankevækkende, at da en britisk flyvemaskine først på eftermiddagen den 5. maj 1945 udkæmpede en kamp på liv og død med en tysk ubåd i Kattegat, gik tusinder af danske rundt med tømmermænd oven på festlighederne den 4. maj om aftenen. Man havde spontant fejret krigens afslutning i Danmark. I den afsluttende artikel, »En traditions etablering og forfald. Befrielsen fejret 1946-1985«, skildrer Nils Arne Sørensen, hvordan befrielsesaftens spontanitet allerede fra 1946 så småt ritualiseredes gennem planlagte højtideligheder. Den 4. maj om aftenen blev af modstandsbevægelsen lagt i festlige rammer, mens mindehøjtidelighederne blev henlagt til selve befrielsedagen, dvs. den 5. maj. Et andet karakteristikon ved markeringerne på etårsdagen var, at konsensus-synet på besættelsen allerede havde sat sig igennem: Det var hele Danmark, som fejrede folkets befrielse. Allerede efter et tiår fik markeringen mere officiel karakter. Ho-

vedtalen på Rådhuspladsen i 1955 var landets statsminister, og tilhørerskaren var reduceret betragteligt. Der sås også færre lys i vinduerne, skønt det ikke skortede på opfordringer. Tendensen i retning af officiel ritualisering har, som Nils Arne Sørensen viser, været langsomt progredierende. Han anfører også en såre plausibel årsag hertil, nemlig at stadig færre danskere har et personligt forhold til besættelsestiden.

I *Årbog for Arbejderbevægelsens histories* temanummer »Arbejderbevægelsen og besættelsen« indleder Hans Kirchhoff med bidraget »Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp – Om Socialdemokratiets overlevelsesstrategi under besættelsen. Forsøg på en syntese«. Artiklen, hvis titel kan henføres til et Hedtoft-citat fra 1941, er terminologisk præget af mediet (man havde ellers næsten glemt begreber som »klassekampen« og »reaktionen«), hvad der dog ikke gør den mindre indsigtsfuld. Artiklen bygger såvel på Kirchhoffs egen tidligere forskning som på kollegers. Kirchhoff koger Socialdemokratiets overordnede strategi under besættelsen ned til dette: at undgå en krig på dansk jord, der kunne knuse arbejderbevægelsen og dermed åbne vejen for tyskerne, eller for de danske nazister eller for DKP. Set med socialdemokratiske øjne var nationens overlevelse tæt forbundet med arbejderbevægelsens overlevelse. Denne overordnede strategi forordrede tilpasningsevne, og forfatteren karakteriserer da også Socialdemokratiet som »det mest tilpasningsvillige af de store demokratiske partier«. Her sigtes naturligvis primært til Socialdemokratiets ledende rolle i samlingsregeringens »kollaboration« med besættelsesmagten. Ikke mindst for Socialdemokratiet var hovedmotoren i denne politik i besættelsens første år at holde DNSAP og andre systemstormere på højrefløj

uden for indflydelse og i yderste konsekvens at forhindre en nazistisk regering indsat af besættelsesmagten. I 1940-41 var et afgørende argument også, at Danmark var økonomisk totalt afhængig af Tyskland. Lønarbejdernes levevilkår, som var forringet nok endda, afhang ganske af et tæt samarbejde med Tyskland. Netop de forringede levevilkår for lønarbejderne i krigens første år, modsat f.eks. landbrugets stigende indtjening, gjorde Socialdemokratiet sårbart over for DKP's agitation på arbejdspladserne og i fagforeningerne. Derfor ser Kirchhoff en ændring i den socialdemokratiske taktik efter Tysklands angreb mod Sovjet i sommeren 1941: »Kollaborationen, der i besættelsesns første år havde haft karakter af en defensiv kamp for at overleve, fik nu en aktivistisk og en opportunistisk stødretning, med en klar antikommunistisk tendens«. Kampen mod DKP fortsatte i 1942. Den førtes især på arbejdspladserne, men den rettedes også mod den begyndende sabotage.

Rigsdagsvalget i marts 1943 blev en klar sejr for Socialdemokratiet og samlingsregeringen, både over for DNSAP og DKP. Kirchhoff ser dog en vigende tilslutning til Socialdemokratiet i storbyerne – en tendens, der forstærkedes ved kommunalvalgene i maj, hvor DKP stillede op under diverse dæklistes. Ifølge Kirchhoff begyndte DKP's parole om Socialdemokratiets dobbeltforræderi over for klassen og nationen at slå an på arbejdspladserne. I august kulminerede utilfredsheden med augustoprøret, som blev en særlig udfordring for Socialdemokratiet: Det var ikke blot en kamp for eller imod regeringens politik, men også en kamp om de faglige positioner og kontrollen med arbejderne på gulvet. Som Kirchhoff påviste allerede i sin disputats, forsøgte Socialdemokratiet af al magt at nedkæmpe oprøret, selv om det senere er blevet hævdet, at man

ville bruddet den 29. august. Tværtom så Socialdemokratiet bruddet som en ulykke for landet, og det er da også karakteristisk, at det på ingen måde var modstandssynspunktet, man valgte i tiden efter bruddet. Med Kirchhoffs ord fastholdt man »kollaborationsstrategien« gennem departementchefstyret. Samtidig udvikledes den anden udviklingslinje i strategien for overlevelse, nemlig forsøget på at inddæmme modstandsbevægelsen. Og til det formål anvendte man primært den nu opløste hær. En foler fra det nys dannede Frihedsråd blev afvist ud fra den, i øvrigt korrekte, vurdering, at rådet ingen indflydelse havde. Dette syn på Frihedsrådet blev Socialdemokratiet nødt til at ændre under Folkestrejken i København i sommeren 1944, hvor Frihedsrådet nærmest kom til at fremstå som en regering. Derfor valgte man nu en smidig tilpasning til modstandsbevægelsen, dels gennem identifikation, dels gennem kontrol. Denne taktik lykkedes i udstrakt og stigende grad, også fordi modstandsbevægelsens pionerer efterhånden var slidt op. Både inden- og udenrigspolitisk fik Socialdemokratiet manøvreret sig i position. Kronen på værket var en befrielsesregering med Buhl som statsminister, der opnåede anerkendelse som allieret, om end kun i den vestallierede lejr.

Sammenfattende mener Kirchhoff ikke, at der er belæg for at anklage Socialdemokratiet for opportunisme. Når bortses fra jagten på DKP, var den socialdemokratiske »kollaboration« stort set af tvangskaraktér. Dertil peger Kirchhoff på, at hele partiets reformistiske tradition, dets antimilitarisme og antikommunisme, fusioneringen med statsmagten, dets stigende bureaukratisering og ansvaret for hundrede tusinder af lønarbejdere havde skabt en politisk kultur, der på forhånd gjorde partiet mindre skikket som protest- for slet

ikke at tale om modstandsparti. På denne baggrund finder Kirchhoff det vanskeligt at pege på alternative handlingsmønstre.

Hvordan konflikten mellem Socialdemokratiet og DKP udmøntede sig på lokalt plan, kan i øvrigt følges i Søren Federspiels og Claus Jensens artikel »Esbjerg og omegn under besættelsen«. I Esbjerg stod kommunisterne meget stærkt, og denne radikalitet betød, at modsætningerne blev ekstra eksponeret i den vestjyske by. Esbjerg var således toneangivende med hensyn til at anvende strejkevåbnet. Dette er tidligere beskrevet af Aage Trommer, hvis arbejder om august-strejken i Esbjerg og det illegale arbejde i Region III da også udgør hovedkilderne til denne artikel.

Kirchhoff anvender i sin artikel, som altid, konsekvent begrebet kollaboration om Socialdemokratiets (og samlingsregeringens) tilpasningspolitik over for besættelsesmagten. Han definerer begrebet som »det ufrivillige og påtvungne samarbejde med fjenden (modsat f.eks. DNSAP's frivillige og ideologiske)« og anfører, at begrebet »er brugt værdifrit i overensstemmelse med den internationale forskningspraksis«. Anmelderen føler sig ikke overbevist om kollaborationsbegrebets operative værdi. Hvilket begreb skal man da reservere til netop DNSAP's politik, eller endnu mere påtrængende: det statsbærende NS's politik i Norge? Begrebet er født af en specifik fransk situation og lader sig kun med diverse explicitte moderationer og præciseringer overføre til andre lande. Uomtvisteligt er begrebet også semantisk belastet, hvilket redaktionen af denne årbog synes at anerkende: I indledningen sættes kollaboration i citationstegn, og i det engelske summary oversættes det med »co-operation«!

Hvorom alting er, så kan man uddrage den hovedpointe af Kirchhoffs artikel, at Socialdemokratiet reddede lan-

det, mens modstandsbevægelsen reddede landets ære. Dette forhold afspejles i den socialdemokratiske historieskrivning, hvor besættelsen blot er en parentes. Omvendt er besættelsestiden for DKP, som Kirchhoff meget præcist beskriver det, »den aldrig siden overgåede politiske og nationale triumf«. Denne historiografiske asymmetri uddybes i Niels Finn Christiansens og Morten Things artikel »Socialdemokrater og kommunister ser sig i spejlet«. På baggrund af publicerede såvel som upublicerede manuskripter giver artiklen et fordomsfrit og afbalanceret indblik i de to arbejderpartiers selvforståelse med hensyn til deres roller under besættelsen, og ikke mindst hvordan de to partier anskuer *hinandens* roller. Forfatterne peger på, at mellemkrigstidens kløft mellem de to partier blev uddybet under besættelsen, dels fordi DKP som en følge af Hitler-Stalin pagten ikke bestod »lakmusprøven« i besættelsens første år, dels fordi DKP senere blev en ledende kraft i den modstandsbevægelse, der satte sig op mod den ansvarlighed, som Socialdemokratiets kamp for den nationale eksistens repræsenterede. På baggrund af kildematerialet kan forfatterne videre fastslå, at mens den socialdemokratiske kritik af DKP har været af konstant karakter, har DKP's tolkning af Socialdemokratiets rolle i ikke ringe grad været præget af taktiske og konjunkturbestemte nuancer.

Et punkt, som DKP aldrig har forsømt at fremholde, er den socialdemokratisk dominerede DsF's stærke tilpasningsvilje, personificeret ved formanden Laurits Hansen. Laurits Hansen blev som den eneste fremtrædende socialdemokrat mast i opgøret efter krigen. Hans omdiskuterede rolle berøres i artiklen »DAF og fagbevægelsen i de besatte lande«, skrevet af den tyske historiker Fritz Petrick. Artiklen, som delvis bygger på nyt kildemateriale, belyser

mammutoorganisationen DAF (Den Tyske Arbejdsfront) og foretager en komparativ analyse af nazisternes strategi over for fagbevægelsen i de inkorporerede eller besatte lande. DAF blev med enkelte variationer modellen for organiseringen af arbejdsmarkedet i de lande, der skulle indgå i nyordningen af Europa – undtagen i Danmark. Så også på dette punkt blev Danmark et særtilfælde. Her gik fagbevægelsen mere eller mindre frivilligt ind i et samarbejde med DAF, og tyskerne accepterede de danske faglige organisationers fortsatte virke som selvstændige aktører.

Petricks artikel ville have vundet ved en ekstra gennemgang af oversættelsen, som punktvis er tyngt af germansk syntaks og sætningskonstruktioner.

Den norske historiker Tore Pruser belyser i artiklen »Arbejderbevægelsen i modstandskampen«, hvorledes enkelte norske faglige ledere lod sig indfange af nazisternes omorganisering af arbejdsmarkedet, og hvordan fagbevægelsen også i Norge indledte et samarbejde med besættelsesmagten. Samarbejdet varede til 1941, hvor arbejderbevægelsen overgik til illegaliteten. Herefter var hovedlinien ifølge Pruser, at arbejderbevægelsen gik ind i modstandskampen, som jo blev ført under ganske andre former end i Danmark. Alligevel undgik heller ikke Norge dybe konflikter mellem Arbeiderpartiet og kommunisterne. Striden stod om kampens taktik.

Et særdeles ømt punkt i den danske arbejderbevægelses selvopfattelse er bevægelsens rolle i forbindelse med de såkaldte tysklandsarbejdere. Med Therkel Strædes artikel »Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne« foreligger den første egentlige ansats til en undersøgelse af spørgsmålet. Besynderligt, al den stund det ikke har kunnet henvises til småtingsafdelingen: ikke mindre end 125.000 danske arbejdsrejser til Tyskland blev foretaget. På baggrund af ak-

ter fra diverse fagforbund, a-kasser og ikke mindst Statens Udvandringskontor viser Stræde, hvordan spørgsmålet blev tacklet fra dansk side, både politisk og praktisk. Stillet over for et tysk krav om dansk arbejdskraft i Tyskland blev både arbejdere og fagforeninger sat i et slemt dilemma. Stræde viser, at fagbevægelsen i krigens første år fulgte et »defensivt minimalprogram«, der skulle sikre organisationernes beståen, også som et sidste skjold for arbejderne mod tyske overgreb. Socialdemokratiet og fagbevægelsen havde imidlertid også en interesse i at eksportere en del af arbejdsløsheden til Tyskland. Derved mindske- des nemlig faren for dannelsen af et subproletariat, som let kunne radikaliseres i enten nazistisk eller kommunistisk retning. Det samlede resultat blev en ikke ringe imødekommenhed over for de tyske krav, og metoderne til at få danske arbejdere afsted blev en blanding af stok og gulerod.

I spørgsmålet om tysklandsarbejderne genfinder man altså den overordnede socialdemokratiske tilpasnings- og overlevelsesstrategi.

Medens de danske tysklandsarbejdere efter krigen ikke ligefrem blev takket for deres indsats under fremmede himmelstrøg, indtog de danske søfolk, der ved besættelsen blev afskåret fra hjemlandet, en ganske anderledes position: De havde ydet den mest direkte danske indsats på allieret side. Det er nu ikke det, der er Chr. Tortzens anliggende i artiklen »Danskerne måtte begynde på bar bund«. Derimod rummer artiklen en analyse af den eksilorganisation, som danske søfolk etablerede i England, »De Sammensluttede Danske Sømandsorganisationer«. Sikkert på grund af den fælles landflygtighed lykkedes det for de eksilerede sømænd at danne en enhedsorganisation, der kunne spænde over den organisatoriske og politiske mangfoldighed, som sømændene var

vant til i den hjemlige sammenhæng. DSDS, der omfattede ca. tre fjerdedel af de søfolk, der sejlede fra England, blev ifølge Tortzen holdt sammen af en dygtig og dynamisk organisator, Børge Møller, som også havde en god rapport med Det Danske Råd i London. Tortzen viser, at DSDS skulle forholde sig til et utal af store og små problemer, både af født af krigssituationen og af en »uregerlig« medlemsskare. Derudover gav den latente splittelse mellem socialdemokrater og kommunister også anledning til problemer. Og netop dette forhold var medvirkende til, at drømmen om en permanent enhedsorganisation måtte opgives få måneder efter befrielsen. Medlemmerne delte sig igen på flere forbund. Således genfinder man i DSDS udviklingen i modstandsbevægelsen.

Ude- og hjemmefront er, om end i en lidt anden betydning, også et tema i Anette Warrings artikel »Illegalitetens hule«. Titlen hentyder til intimsfærens hjemmefront, og Warring advokerer for, at det traditionelle modstandsbegreb udvides, så hjemmet og dermed kvinderne inddrages. Warring peger, med rette, på hjemmenes centrale betydning for modstandskampen – de udgjorde både materielt og følelsesmæssigt et reservoir, som var en fundamental forudsætning for den manifesterede og synlige modstandskamp. Skal fremtidens forskning i emnet være dækkende, må der ifølge Warring altså anlægges et kønsperspektiv på modstandskampen. Efter anmelderens mening har Warring faktisk med sin artikel sagt, hvad der skal siges i sagen. Derfor betvivler han, at den efterlyste forskning vil bringe nye væsentlige indsigter, i hvert fald hvis den skal holde sig inden for et meningsfyldt og operativt modstandsbegreb.

Når manden var den udfarende kraft i modstandsbevægelsen, skyldtes det naturligvis det traditionelle kønsrolle-

mønster. Samme mønster gjorde landets kvinder til den ubestridt ledende kraft i hjemmenes kamp for at afbøde de værste virkninger ved den relative varemangel i Danmark. At det på mange måder også var en heroisk indsats, som krævede opfindsomhed og handlekraft, får man et indtryk af i Ove Nielsens artikel »Hverdagen under besættelsen«.

Modstandsorganisationen BOPA lever om nogen op til det klassiske modstandsbegreb, selv i en international kontekst. BOPA var det tætteste på en egentlig partisan-organisation, den danske modstandsbevægelse kunne præstere. Organisationen er altid blevet fremstillet som overvejende kommunistisk domineret. Dette billede nuanceres imidlertid betydeligt i Morten Things artikel »Et portræt af en sabotagegruppe. BOPA-undersøgelsen 1992«. På baggrund af en omfattende spørgeskemaundersøgelse af sociologisk og holdningsmæssig karakter kortlægger Thing alle væsentlige sider af (de overlevende) BOPA-medlemmers liv. Nok var BOPA's ledelse knyttet til DKP, men blandt de menige medlemmer var der relativt få kommunister. Af de fremlagte skema-besvarelser fremgår endvidere, at størstedelen af medlemmerne var født i København, de var mellem 19 og 21 år, og den sociale fordeling var markant: enten var de faglærte arbejdere (må vel også omfatte lærlinge) eller studenter. Af Things afsluttende bemærkninger kan man slutte, at studenterne nærmest éntydigt udgjorde det borgerlige element. Netop cocktailen mellem arbejdere og studenter ser Thing som en væsentlig forklaring på BOPA's slagkraft: Arbejderne kendte til tradition, rutiner og kultur på de arbejdspladser, som i høj grad var organisationens sabotagemål; studenterne tilførte fra deres borgerlige kultur måske et mindre autoritært og mere improvisatorisk element, som havde en positiv virkning på både

planlægningen og udførelsen af vanskelige aktioner. Som en yderligere forklaring på BOPA's slagkraft peger Thing på kontinuiteten (her må Thing tænke på BOPA's lederlag) tilbage til de kommunistiske partisangrupper med disses organisatoriske tradition for små grupper, høj security, kommandosystem osv.

Alt i alt forekommer Things konklusioner solide, ikke mindst fordi han selv bestandigt har øje for de metodiske problemer, hans materiale rummer.

En stor del af BOPA's medlemmer var rekrutteret på B&W, og også i sammenhæng med folkestrejken i København i sommeren 1944 er B&W blevet kendt for sin toneangivende radikalitet. Det er nu som frontvirksomhed i en anden forstand, at Jan Petersen tager B&W under behandling i sin artikel »Produktion og arbejdsmarked under besættelsen: normalitet og unormalitet i maskin- og skibsbygningsindustrierne«. Jan Petersen kan påvise, at set over de fem år blev normaliteten på B&W i vid udstrækning opretholdt, både hvad angår forhandlingspraksis mellem arbejdsmarkedets parter, antal konflikter og arten af dem, lønindkomst og produktivitet. De samlede økonomiske virkninger af besættelsen var negative, men forholdsvis begrænsede, og fremgangen i beskæftigelsen var ligefrem positiv. Varige udsving i produktiviteten blev snarere bestemt af investeringer og råvareforsyninger end af sabotage og obstruktion. På kort sigt, derimod, kunne sabotage have ret betydelig effekt.

Analysen af frontvirksomheden inden for maskin- og skibsbygningsindustrien lader sig ifølge Jan Petersen sandsynligvis overføre til resten af branchen – og fordi denne brancher altid har været normgivende på det danske arbejdsmarked, også til dansk industri som helhed.

Dette bekræftes i det store og hele af en lidt bredere anlagt artikel, »Modgang

eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen«, som er Per H. Hansens bidrag til den odenseanske symposiums rapport *Besættelsen i perspektiv*.

Ved hjælp af diverse empiriske pejlinger som arbejdsløshedstal, bruttofaktoringdomst, bruttoinvesteringer, beskæftigelses-, produktions- og produktivitetsindekser, aktieindekser, forrentning af egenkapital, aktiekurser mv. for årene før, under og efter besættelsen, når Per H. Hansen frem til den konklusion, at ganske vist led det danske samfund et økonomisk velfærdstab som følge af besættelsen; men tabet var ikke éntydigt, for beskæftigelsen steg, og i nogle af besættelsesårene var væksten i bruttofaktoringdomsten betydelig, og i alt fald bruttoinvesteringerne blev holdt på et tåleligt niveau. Store dele af industrien havde tilsyneladende en god indtjening. Ganske vist faldt produktiviteten noget, og omkostningerne steg, men priserne på virksomhedernes produkter steg mere. Nedgangen i investeringerne i besættelsens sidste år førte tilsyneladende ikke til, at produktionsapparatet blev nedslidt. Per H. Hansen peger, ganske som Jan Petersen, på den grundlæggende årsag til, at dansk industri klarede skærene: evnen og ikke mindst viljen til på både arbejdstager- og arbejdsgiverside at tilpasse sig de nye forhold og det nye marked. Men som forfatteren også påpeger, så kunne selv virksomheder, der ikke var »værnemagere«, give over-skud.

Det er almindeligt kendt, at landbrug og fiskeri havde god indtjening under besættelsen. Nu synes det altså at kunne påvises, at industrien heller ikke klarede sig så dårligt endda. Men hvem var taberne så? Forfatterens svar er: »Som altid ved prisstigninger – og kunne man tilføje: ved rationeringer – var det de ringest stillede, der blev ramt. Personer med faste indkomster, hvis købekraft blev udhulet, og hvis behov for varer

ikke blev tilfredsstillet. En af besættelsens økonomiske konsekvenser var derfor en betydelig omfordeling.

Nu rækker anmelderens økonomiske indsigt ikke vidt, men umiddelbart vil han da mene, at rationeringen i sig selv må have haft en *positiv* effekt for de ringest stillede, idet den i ikke ringe grad satte den rå købekraft ud af funktion. Og hvem fik i øvrigt sine behov for varer fuldt ud tilfredsstillet? Især i de sidste to krigsår var der artikler, som end ikke mammon kunne opdrive, dårligt nok på den sorte børs. Derfor blev mange penge omsat i immaterielle goder, som helt eller delvist unddrog sig Varedirektoratets lange arm, f.eks. vandonulationer, danseundervisning og spil på totalisatoren.

Per H. Hansens velskrevne artikel nævner nogle af de talrige planøkonomiske foranstaltninger, som prægede besættelsesårene. Man kunne hertil føje de såkaldte »særlige foranstaltninger«. En af disse er emnet for en artikel af Hans Sode-Madsen: »Statsungdomslejre under besættelsen 1940-45«. Forfatteren har tidligere publiceret en monografi om ungdomsforanstaltninger i Danmark fra 1933-50, og det er fra denne sammenhæng, artiklen bringes. Som det påvises, kan besættelsestidens statsungdomslejre føres tilbage til Steinckes lov fra 1933 om tilskud i anledning af ungdomsarbejdsløsheden. Begrundelsen for loven var af socialpsykologisk karakter: Lediggang var roden til alt ondt – også i politisk henseende. Allerede i 1933 frygtede man en politisk radikaliserende af en ledig ungdom, det være sig i kommunistisk eller nazistisk retning. Fundamentalt set var det også motiverne bag »lov om ungdomslejre af 18.11. 1940«, som var en del af regeringens nationale beskæftigelsesplan. Til lejrene skulle henvises ugifte i alderen 18-25 år, der havde været uafbrudt ledige i over 2 måneder. Henvisningen ske-

te fra arbejdsanvisningen, og formåede den unge ikke inden for en uge at skaffe sig alternativ beskæftigelse, klappede fælden. Så gik turen til statsungdomslejr, hvor opholdet blev fastsat til fra 6-12 måneder. Sode-Madsen giver en detaljeret beskrivelse af indholdet af et ophold i en af de i alt 12 permanente lejre. Arbejdet kom naturligvis i første række, og som regel blev det skov-, klit- og hearealer, der leverede opgaverne. Der var imidlertid også et uddannelseselement i opholdet samt naturligvis idræt. Forfatterens punktvisse tørre ironi lader ane, at der var ikke så lidt »Kraft durch Freude« over lejrene. Sammenligningen står dog for anmelderens regning!

Der var egentlig planlagt 40 lejre, men da arbejdsløsheden i løbet af 1941 nærmest var ikke-eksisterende, kunne man dårligt nok fylde de eksisterende lejre op. Derfor begyndte man ligefrem at propagandere for lejrene, man forsøgte at få unge til at melde sig frivilligt til lejrene, frem for f.eks. at søge arbejde i Tyskland. Indholdet af et lejrophold blev også gjort mere attraktivt, idet undervisningsandelen blev øget, både hvad angår boglige og arbejdstekniske færdigheder. Netop de arbejdstekniske kurser betegnede en revolution, som gjorde op med forsorgssynet, og som pegede frem mod en efterkrigstid. I 1945 bibeholdt man da også statsungdomslejrene under navnet Statens Arbejdstekniske Ungdomsskoler.

Netop besættelsestidens sociale og økonomiske historie er et af de områder, som Aage Trommer efterlyser forskning inden for i sit veloplagt bidrag »Hvad har vi nået og hvad mangler vi?«. I denne artikel giver Trommer, som var symposiets indleder, en tematisk og kronologisk oversigt over den danske udforskning af besættelsestiden. Oversigten har særdeles udtømmende karakter og understøtter Trommers konklusion om, at »Det har været kendeteg-

nende for den danske udforskning af besættelsestiden, at den har været introvert og koncentreret om sig selv«. Så meget desto mærkeligere finder anmelderen det, at Trommer i sin oversigt ikke har medtaget et større arbejde, som i en europæisk sammenhæng anskuer det besatte Danmark ikke bare udefra, men såmænd også ovenfra.

Trommers bidrag rummer desuden en beskrivelse af udviklingen inden for historiografiens inddeling af historikere i skoler og synspunkter. Denne del, som vel nærmest kan karakteriseres som en stridbar Trommers metodiske testamente (uden at der heri fra anmelderens side ligger et håb om Trommers snarlige pensionering!), diskuterer begreberne konsensus/konflikt og forhandlingspolitik/kollaboration. Trommers ganske fornuftige synspunkter munder ud i, at »enhver må indràngere sig, som han har sind og temperament til, som han har øjne at se med«.

Det afholder imidlertid ikke Henrik Dethlefsen fra at forfølge spørgsmålet både systematisk og forstandigt i bidraget »Samarbejdets problem – begreber, metoder, perspektiver«. Som Dethlefsen understreger, og som det også er fremgået af denne anmeldelse, rejser der sig begrebsproblemer, når det danske politiske systems langt hen ad vejen vellykkede bestræbelser på at bevare så megen suverænitét som muligt på danske hænder, skal navngives: forhandlingspolitik, samarbejdspolitik, tilpasningspolitik, eftergivenhedspolitik, politisk kollaboration – alle dækker de præcist det samme fænomen. I artiklen gøres der rede for de enkelte begrebs genesis og udvikling, og Dethlefsen tager især fat på det begreb, som uomtvisteligt lige nu løber med stafetten, nemlig »kollaboration«. Dette forklarer han meget plausibelt med den yngre historikergenerations behov for en understregning af, at tilpasningen og ikke mod-

standen var den første og langt hen den eneste besættelsesreaktion ikke blot i Danmark, men overalt i det besatte Europa. Her ser Dethlefsen det positive i introduktionen af begrebet: Det har skærpet forståelsen for, at der – også når det gælder den danske tilpasning og samarbejdspolitik – er en verden uden for Verona. Omvendt finder forfatteren også, at man bør tilstræbe en kritisk distance til begrebet, fordi det i danske øren er semantisk belastet. Det skaber let en kommunikationsbrist mellem historikeren og publikum – og spærrer af for de indsigter, der fremlægges. Mere afgørende for forfatteren er dog, at kollaborationsbegrebets egen udvikling i høj grad er historien om et begrebs indholdstransformation over tid, hvor begrebet får tillagt meninger og nyt indhold, der gradvist udvisker båndene til det begrebsunivers, hvori det oprindeligt opstod. Begrebet udviser klare tegn på nedslidning, ikke mindst hvis man vil fastholde kollaborationen i den brede betydning af enhver form for tilpasning under enhver form for fremmed besættelse. Det analytisk udbytterige forsvinder med andre ord.

Dethlefsens konklusion minder ikke så lidt om Trommers: Enhver historisk bedømmelse af den danske tilpasningspolitik siger nok så meget om historikeren og de omstændigheder, han virker under, som den siger om genstanden for hans overvejelser. Konsekvensen af denne opfattelse er altså en formodning grænsende til vished om, at man *aldrig* vil nå frem til et enigt og objektivt velbegrundet syn på tilpasningspolitikken. Det centrale må være afdækningen af begivenheder og tilstande, motiver og målforestillinger, alternativerne til dem – og deres konsekvenser. For når alt kommer til alt, er bedømmelsen af tilpasningspolitikken etiske aspekter nok en historisk, men ikke en specifik historievidenskabelig problemstilling.

Anmelderen mener i anden sammenhæng at have hørt Dethlefsen advokere for brugen af begrebet »tilpasningspolitik«, bl.a. fordi dette begreb også vil kunne dække orienteringen mod de allierede, da udviklingen tilsagde dette.

På samme vis har Dethlefsen et positivistisk commonsense forhold til problematikken konsensus/konflikt. Han mener ikke, at der metodisk kan påvises betydende forskelle i tilgangen til kildematerialet eller analysen heraf i de sidste 30 års forskning, hvad enten den karakteriseres som konflikt- eller konsensusorienteret. Begrebernes anvendelse i deres nuværende form er derfor reduceret til historiografisk typologi.

Med Knud J.V. Jespersens bidrag, »SOE-arkiverne og den danske modstandsbevægelse«, bringes vi tilbage til den danske besættelsestidsforsknings barndom. Som bekendt var Hæstrups banebrydende værker *Kontakt med England* og *Hemmelig alliance* de første egentlige videnskabelige arbejder om dansk besættelsestid. Dengang som senere beklagede Hæstrup, at han ikke

kunne få adgang til SOE's arkiver i England. På baggrund af akter beroende i danske arkiver samt indsamlede beretninger formåede han dog at stykke et arbejde sammen, som den dag i dag på de fleste felter står uantastet. For nogle år siden fik en engelsk historiker, Charles Cruickshank, adgang til de arkiver, som så nidkært blev bevogtet. Det kom der en bog ud af, *SOE in Scandinavia*, som må betegnes som en skuffelse. I maj 1994 blev så arkiverne endelig frigivet, og på symposiet fremlagde Knud J.V. Jespersen sine indtryk af arkivstoffets karakter og værdi på grundlag af et års arbejde med stoffet. Om Knud J.V. Jespersens kommende bog vil give et stort anderledes billede end Hæstrups, kan han ikke sige noget om, men med bogen vil formodninger og indirekte slutninger kunne af- eller bekræftes på grundlag af samtidigt kildemateriale. Jespersens optik vil blive SOE i Londons, og selv om han fremlægger sine planer med nærmest velopløst ydmyghed, må man knytte forventninger til den kommende bog.

Arkiver og brugere

Af Leon Jespersen

Statens Arkiver nu – og i de næste 5 år. Handlingsplan 1994-1998. (Rigsarkivet, 1993). 1-3, 76 + 106 + 106 s. samt mikrokort.

Enevældens finansarkiver. Vejledende Arkivregistraturer XXIII. (Rigsarkivet, 1996). 278 s.

Vemmetofte Kloster. Arkivregistratur. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1992). 129 s.

Vallø Stifts Arkiv. (Landsarkivet for

Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1995). 146 s.

Vallø-pergamenten 1356-1713. Et repertorium. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1993). 170 s.

Posthuse øst for Storebælt. En arkivregistratur, ved Niels Strandsbjerg. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm/Post Danmark, 1995). 366 s.